

STAROKRŠĆANSKE I PREDROMANIČKE CRKVE OTOKA PAGA

Uvod

Otok se Pag gotovo izravno nastavlja na sjeverozapadni rub Dalmacije i svojevrsni je produžetak Ravnih kotara prema kvarnerskoj otočnoj skupini, a s kopnom je od 1968. povezan 300 m dugim lučnim mostom preko Ljubačkih vrata. Pruža se u dinarskom smjeru (sjeverozapad-jugoistok), dug je 59 km, a najveća mu je širina 9,5 km. S ukupnom površinom od 284,6 km² peti je po veličini hrvatski otok, a s obalom dugom 349 km (skupa s Dugim otokom) pripada najrazvedenijima jer ima

EARLY CHRISTIAN AND PRE-ROMANESQUE CHURCHES ON THE PAG ISLAND

It seems that, unlike other islands and neighbouring fortified towns, the island of Pag was not lucky enough to escape damage during the 7th century Avar and Slavic invasions, mainly because of vicinity of mainland and a relatively shallow sea. The island was known for salt production, and was situated along the very important transport route linking the Byzantine Empire and the centre of the Roman Empire. This is why remains of many early-Christian churches were found in the northern part of the island, particularly in the present-day Novalja. The most interesting church, mainly because of its size and beauty, is the basilica situated in the town's centre and thought to have been a double basilica. Traces of other churches are mostly connected with old Byzantine fortifications. Much smaller churches were discovered in the southern part of the island, which used to be less populated in past times. One of the most interesting examples of such churches is the St. Nicholas Church in Povljana which has preserved its pre-Romanesque appearance to this day, although there are some indications that this church was built on the remains of an older early-Christian church.

1. Sv. Nikola, Povljana
2. Sv. Ivan, Vlašići
3. Sv. Juraj, Pag
4. Gradska bazilika, Novalja
5. Crkva u Jazu, Novalja
6. Crkva u Gaju, Novalja
7. Sv. Juraj, Caska
8. Crkva na Košljunu
9. Crkvice na Svetojanju

koeficijent razvedenosti 4,5 (odnos duljine obale i opsega kruga iste veličine). To je zbog brojnih dubokih zaljeva i uvala.

Pag svojim jugoistočnim dijelom gotovo dodiruje kopno, a cijelom se sjeveroistočnom stranom pruža uz golemi masiv Velebita od kojega ga dijeli Velebitki kanal. S jugozapadne mu se strane prostiru manji otoci poput Vira, Mauna i Škarde, a izduženi mu se poluotok Lun na sjeverozapadnom rubu prostire do otoka Raba. Sjeveroistočna mu je obala strma, visoka i bez vegetacije, a jugozapadna znatno niža. Najveći dio otoka obuhvaća kamenjar, ali ima polja i udolina, čak i nekoliko izvora te zamočvarenih jezera.

Na povijest Paga znatno je utjecao položaj na dodiru Dalmacije i Kvarnera, što se stoljećima očitovalo u različitim administrativnim podjelama. Rezultat je svega da je Pag i danas jedini hrvatski otok koji je i crkveno i upravno podijeljen. Naime njegov je jugoistočni dio (s Caskom i Pagom) u sastavu Zadarske nadbisk-

Položaj starokršćanskih i predromaničkih crkava na otoku Pagu

kupije, a sjeverozapadni (s Novaljom i poluotokom Lunom) pripada Krčkoj biskupiji. Istodobno Zadarskoj županiji pripada cijeli jugoistočni dio (bez poluotoka koji sa sjeverozapada zatvara Paški zaljev), a preostali Ličko-senjskoj županiji kojoj je to jedini otočki dio. Zapravo uspostavljanjem županija 1992. cijeli je otok pripadao Ličko-senjskoj županiji, a 1997. sjeverni je dio (područje grada Novalje) pripao Ličko-senjskoj, a južni (grad Pag i općine Kolan te Povljana koja se 2003. odvojila od Paga) Zadarskoj županiji.

Čini se da je za razliku od susjednoga Zadra i Nina, koji su zahvaljujući utvrđenom poluotoku i otočko močvarnom položaju praktički neoštećeni preživjeli snažnu avarsko-slavensku navalu u ranom srednjem vijeku, otok Pag tada teško stradao. O tome svjedoče ostatci brojnih starokršćanskih crkava čiji se tragovi pronalaze i u zidovima i temeljima brojnih sadašnjih crkava. Nije međutim poznato jesu li te crkve poharane ili su se same urušile nakon što su prijašnji stanovnici iz straha pred opasnošću s kopna jednostavno pobjegli. Nakon što je Pag postao dijelom Hrvatskoga Kraljevstva, nastupilo je razdoblje mira kada su se, najčešće na ruševinama starijih, počele graditi mnoge nove i manje crkve u predromaničkom stilu.

Tragovi se naseljenosti Paga mogu pratiti od brončanoga i željeznog doba kada su na otoku živjeli pripadnici ilirskog plemena Liburna. Oni su radi zaštite i nadzora morskih putova izgradili duž obala brojna gradinska naselja. Bili su poznati kao dobri moreplovci i gusari pa su se u 2. st. pr. Kr. počeli sukobljavati s Rimljanima koji su ih 129. pr. Kr. pokorili. Kada su Rimljani 9. godine pr. Kr. potpuno skršili ilirski otpor na kopnu, otok je ušao u sastav provincije Dalmacije. Pag se u povijesnim izvorima prvi put spominje oko 77. u svojevrsnom enciklopedijskom priručniku (*Priroslovlju*) što ga je

za budućega rimskog cara Tita napisao političar i pisac Gaj Plinije Sekundo Stariji. Tada je na otoku postojalo nekoliko naselja, uglavnom uz gospodarsko-stambene građevine, a glavno je naselje iz drevne Cisse odnosno Kisse (vjerojatno na području današnje Caske) zbog pomorskih pogodnosti preseljeno u Novalju (Navalis).

U sklopu je rimske Dalmacije Pag bio do 481. kada su ga zaposjele germanske postrojbe, od 493. pod vlašću Istočnih Gota, a 553. osvojilo ga je Bizantsko Carstvo. Kako se otok nalazio na važnoj pomorskoj ruti koja je povezivala Carigrad s Italijom, Bizant je za zaštitu otoka i pomorskih putova podigao brojne utvrde, a središte otoka ponovno premjestio iz Novalje u Casku. Unatoč brojnosti i snazi, utvrde ipak zbog slabosti bizantske vlasti nisu mogle obraniti otok od Avara i Slavena koji u 7. st. prodiru na otok i uništavaju njegova naselja. U vrelima se otok ponovno spominje tek polovicom 10. st. (pod imenom *Skordikissa*) u djelu Konstantina VII. Porfirogeneta. Od 10. st. Pag je u sastavu Hrvatskoga Kraljevstva, a otok počinju naseljavati Hrvati koji na mjestu antičkih naselja grade nova. O tome upravo svjedoče ostatci predromaničkih crkava u Novalji, Caskoj, Pagu i Povljani. Tada se obnavlja i Kissa koja opet postaje središnje naselje otoka.

U srednjem je vijeku jugoistočna polovica otoka bila u posjedu Zadra, a sjeverozapadna je polovica bila vjerski i upravno podređena Rabu. Na tom se dijelu nalazio posjed sa sjedištem u utvrdi Kissi (*castrum Kesse*) na brijegu Košljun sjeverozapadno od Caske koji je od 1170. bio u rukama mletačke plemićke obitelji Morosini. Nakon što je 1187. ili 1188. mletačka mornarica zauzela cijeli otok, izbio je dugogodišnji spor između Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva i Mletačke Republike. U tom je sporu na strani hrvatsko-ugarskoga

kralja sudjelovao Zadar koji je težio povratu paškog posjeda i proširenju na cijeli otok, a na drugoj Rab koji je za sudjelovanje očekivao novaljsku polovicu otoka. Njihovo je nastojanje da zagospodare cijelim otokom i njegovim solanama 1203. dovelo do rata u kojem je Kissa popaljena i porušena. No Rab je i dalje nastojao proširiti teritorij na sjeverozapadnu polovicu Paga, što je konačno i uspio 1234. godine.

Jedna je od posljedica uništavanja Kisse bila u tome da je središte otoka premješteno u grad Pag (danas Stari grad pokraj Paga) na zadarskom dijelu po kojem je otok ubrzo dobio i sadašnje ime (lat. pagus = selo). Dok se zahvaljujući svojim velikim solanama novi otočni centar brzo razvijao, područje je današnje Novalje zbog nezainteresiranosti rapske komune bilo slabo naseljeno te pretežno ruralno i stočarsko područje. To je trajalo sve do početka 16. st. kada su rapski plemići gradnjom utvrda i kaštela počeli obnavljati Novalju. Tome je prethodilo dugo razdoblje mira koje je nastupilo 1409., kada se čitava Dalmacija, pa tako i Zadar i Rab, našla u čvrstom mletačkom posjedu [1], [2], [3].

Crkve u jugoistočnom dijelu Paga

Budući da se sve do 14. st. središte otoka nalazilo na novaljskome području, njegova jugoistočna polovica sa središtem u Pagu bila je u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku slabije razvijena, a samim time i manje naseljena što je imalo odraza i na crkveno graditeljstvo. Mada su nalazi starokršćanskih i predromaničkih građevina rijetki, znatno su bolje uočeni, što se dijelom može zahvaliti i izoliranosti toga dijela otoka.

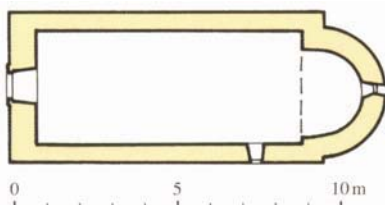
Crkva Sv. Nikole u Povljani

Povljana je malo primorsko mjesto na jugu otoka Paga, a crkva se Sv. Nikole nalazi na drugome kraju uvale, kilometar jugozapadno, tik uz

morsku obalu. Čini se da je ta grobljanska crkva od 15. st., nakon pos-

Crkva Sv. Nikole u Povljani prije konzervatorskih zahvata

Tlocrt prijašnje starokršćanske crkve u Povljani

tupnog preseljenja stanovništva iz Stare Povljane na sadašnje mjesto, i gradnje crkve Sv. Jurja u 17. st., služila kao župna crkva. Zbog ušćuvanosti je oduvijek privlačila pozornost istraživača paške baštine. Među prvima ju je posjetio neumorni armijski časnik Mijo Sabljar 1852. i u svojoj bilježnici (koja se čuva u Upravi za arhivsku djelatnost i arheološku baštinu Ministarstva kulture) ostavio njezine tlocrte i presjeke. O crkvi su inače pisali Daniele Farlati, Carlo Federico Bianchi i don Krsto Stošić, a Ivo Petricioli ju je prvi put zapazio i zabilježio 1953., a sustavno istražio 1959. godine [3].

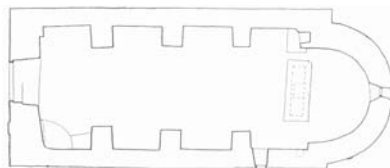
To je longitudinalna jednobrodna građevina s polukružnom apsidom (duga 11,8 m i široka 4,75 m). Crkva je s tri jaka polupilona međusobno povezana pojasnicama razdijeljena u četiri nejednaka traveja, a ima polukružnu apsidu pokrivenu polukulatnom koja nije u osi crkve. Presvo-

đena je bačvastim svodom koji pridržava i cijeli sustav slijepih lukova. Od portala su sačuvana dva nadvratnika, od kojih jedan potječe s neke rimske građevine. Iznad pročelja nalazi se ukrasna preslica s poslije dodanim otvorom za zvono. Na unutrašnjim su se zidovima uočavala dva sloja žbuke s ostatcima posvetnih križeva oslikanih crvenom bojom.

Na toj su prilično oštećenoj crkvi 1991. provedena zaštitna arheološka pod vodstvom Zdenka Brusića i Radomira Jurića iz Arheološkog muzeja u Zadru. U crkvi i grobovima u njoj i izvan nje pronađeni su dijelovi tranzene i ulomci oltarne pregrade koji pokazuju sličnost s motivima iz crkve Sv. Marije u Ninu. Pronađeni su također ploča oltara i četverostrani uklesani stup, ali na svodovima i na sjevernom dijelu nisu pronađeni tragovi fresaka koje je svojedobno Petricioli evidentirao [4].

Sadašnji izgled crkve Sv. Nikole u Povljani

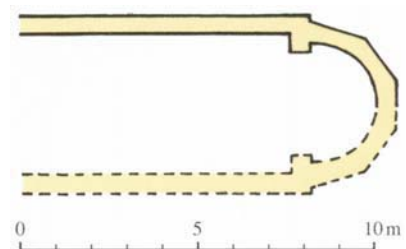
Tlocrt sadašnje predromaničke crkve u Povljani

Svojedobno je nastanak crkve Sv. Nikole u Povljani datiran u razdoblju od 9. do 11. st. No na temelju arheoloških istraživanja što su prethodila konzervatorskim zahvatima, ali i nekih drugih primjera, danas se sve više vjeruje da je crkva izvorno bila podignuta kao manja građevina u 5.

ili 6. st., koja možda nije ni imala sakralnu namjenu, i da je bila preuređena u 11. st. To se zaključuje prema pronađenim dijelovima kameno-ga namještaja i organske nepovezanosti pilona s bočnim zidovima. Čini se da je crkva izvorno bila pokrivena drvenom krovnom konstrukcijom koja je u 11. st. bila zamijenjena bačvastim svodom, za što su na bočne zidove i svodove bili dograđeni masivni polupiloni i pojasnice. [2], [4].

Crkva Sv. Jeronima (Sv. Ivana) u Vlašićima

Vlašići su malo dalmatinsko mjesto na krajnjem jugu otoka Paga, desetak kilometara udaljeni od Poljane. Položeni su u središtu manje plodne uvale koju s dviju strana zatvaraju kamena brda. U tom se mjestu nalazi srednjovjekovna crkva sv. Jeronima. Iako se u dokumentima prvi put spominje tek 1292., nedavni nalaz ostataka starokršćanske crkve s njezine sjeverne strane upućuje na mogućnost da su na tom položaju mogle biti starokršćanske dvojne crkve. Prema opisu iz 1603. postojeća je crkva nosila ime sadašnjega titulara, dok je nedavno otkrivena crkva bila opisana kao kapela i krstionica Sv. Ivana, ali čini se da su otkopani ostatci ipak pripadali manjem ranokršćanskom oratoriju posvećenom Sv. Ivanu Krstitelju. Riječ je o manjoj jednobrodnoj građevini s poligonalnom apsidom, koja je dugačka približno 11 i široka 5 m. Unutrašnjost je crkve, poput one u Poljanama, vjerojatno bila naknadno obnovljena dogradnjom sustava pilastara i po-

Tlocrt ostataka atarokršćanske crkve Sv. Ivana u Vlašićima

jasnica koji su nosili bačvasti svod. Je li tada bila polukalotom presvođena i njezina poligonalna apsida danas se ne može ustanoviti. [1], [2].

Crkva Svetoga Jurja iznad Paga

Stanovnici su grada Paga stalno ratovali sa Zadranima da bi poput ostalih izborili svoju samostalnost, što im oni nisu mogli dozvoliti jer je trgovina solju bila jedan od temelja gospodarskog procvata Zadra. Ipak u 15. st., kada je cijela Dalmacija došla pod mletačku vlast, Pažanima se pružila mogućnost izgraditi novi grad jer je položaj dotadašnjega Staroga grada bio klimatski, pomorski i obrambeno neprikladan. Tako je Pag postao jedini naš srednjovjekovni grad koji je planski izgrađen, uz velike napore male komune.

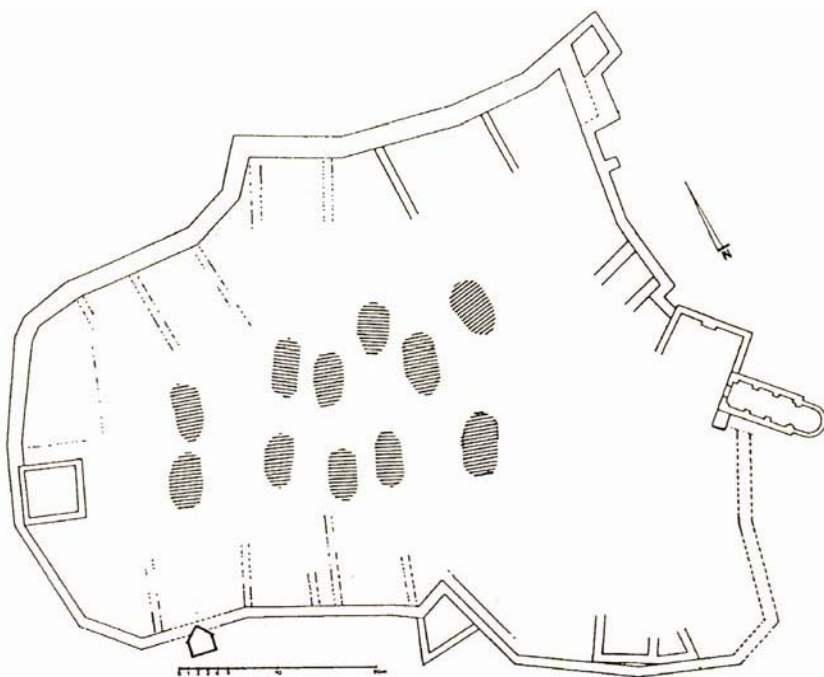
Brdo s neznatnim ostacima crkve Sv. Jurja iznad grada Paga

Ivo Petricioli koji je izradio i njezin prvi tlocrt. O crkvi su potom pisali i mnogi drugi autori i gotovo su svi, vjerojatno zbog njezina izgleda i

da su građeni istodobno. Ipak vjerojatno postojanje polupilona u njezinoj unutrašnjosti pruža mogućnost da je prijašnja građevina mogla biti obnovljena u predromaničkom ili ranoromaničkom razdoblju.

Njezini i više nego skromni ostaci nalaze se na strmom kamenom brdu koje se uzdiže sjeverno od središta grada Paga. Na vrhu brda leži plato opasan obrambenim zidovima bizantske utvrde poligonalnoga tlocrta. Na istočnome i najvišem dijelu utvrde i ravnine, na mjestu gdje prelazi u gotovo okomitu liticu, nalaze se ostaci jednobrodne crkve longitudinalnoga nepravilnog tlocrta (dužina s apsidom 11,5 m, a širina od 3,9 m kod ulaza do 4,15 m kod apside).

Duboka je apsida potkovičastoga tlocrta (duboka 3,7 m i široka 2,6 m). Na temelju starijih tlocrta može se pretpostaviti da je unutrašnjost crkve imala četiri pilastra s pojasnicama koji su bačvasti svod i prostor crkve dijelili u tri traveja. Za apsidu se može pretpostaviti da je bila pokrivena polukalotom. Na žalost, zbog djelovanja vremena i nezainteresiranosti lokalnoga stanovništva za zaštitom tako vrijednoga kompleksa, danas su se od njih sačuvali tek kontrafor, koji je nekada podupirao zapadni ugao crkve, i tragovi žbuke na kamenu [3], [5].

Tlocrt bizantske utvrde iznad Paga sa starokršćanskom crkvom (desno)

Dakako da u gradu koji je izgrađen u 14. st. nema ni starokršćanskih ni predromaničkih crkava. Ipak na brdu što sa sjeverne strane natkriljuje Pag nalazila se stara crkva Sv. Jurja koja je, vjerojatno zbog blizine grada, u stručnoj literaturi bila predmet čestih rasprava. Od starijih su autora o toj crkvi pisali Cvito Fisković i

neznatnih ostataka, držali da je izgrađena u ranom srednjem vijeku. No zahvaljujući istraživanjima Željka Tomičića [4], utvrđeno je da je bila u sastavu velike utvrde koju je za zaštitu toga dijela Paga izgradilo Bizantsko Carstvo sredinom 6. st. Budući da je crkva organski povezana sa zidovima utvrde, nema sumnje

Ostale crkve u jugoistočnom dijelu Paga

Povijesni izvori svjedoče o postojanju i drugih starokršćanskih i predromaničkih sakralnih građevina u okolici grada Paga i na jugoistočnom dijelu otoka. Ponajprije se to odnosi na crkvu Sv. Marije Stare u Starome gradu koja se inače prvi put spominje 1348. godine. Iako nisu pronađeni nikakvi ostatci, na temelju dijela naziva (Stara odnosno Veteris) možemo pretpostaviti da potječe barem iz predromaničkoga, ako i ne iz starokršćanskoga razdoblja [1]. Inače Stari je grad noviji naziv za srednjovjekovno paško naselje koje su njegovi stanovnici napustili nakon što su 1443. započeli zidati novi grad Pag. Od relativno velikoga srednjovjekovnog naselja, u čijem se središtu nalazilo moćno utvrđenje, danas je sačuvana tek romanička trobrodna zborna crkva Sv. Marije, odnosno svetište Gospe od Staroga grada, na koju se s jugozapadne strane naslanjaju ostatci franjevačkog samostana iz 15. st. Ta je romanička crkva podignuta početkom 14. st. u središtu moćne utvrde, od koje su sačuvani samo skromni ostatci obrambenih zidova i jedne kule.

Predromaničkoga bi podrijetla mogla biti i crkva benediktinskoga samostana Sv. Petra na Prosiki, čije su ostatke neki pokušavali pronaći u paškim renesansnim magazinima soli, ali i crkva Sv. Jurja u Smokvici, manjem mjestu na krajnjem južnom dijelu otoka, gotovo na pola puta između Povljane i Vlačića.

Starokršćanske crkve u Novalji

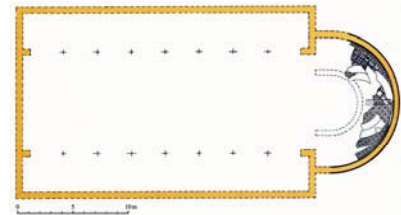
Nakon što su Rimljani zavladali otokom, zahvaljujući povoljnom geostrateškom i prometnom položaju, glavno je otočko središte postao grad Cissa ili Kissa. Sastojao se od tri veća naselja koja su bila na području današnje Novalje, Caske i Stare Nova-

lje. Najprije je središte zbog jake utvrde bilo u Caskoj, ali se u kasnoj antici premjestilo u današnju Novalju. U tom je naselju djelovala značajna starokršćanska zajednica koja je od 4. do 7. st. izgradila brojne sakralne građevine, od kojih se ističu golema gradska bazilika u središtu grada i grobljanske crkve na Jazu i kod Punta mira u Gaju. Brojnost je crkava potaknula većinu istraživača da kasnoantičku i ranosrednjovjekovnu Novalju proglase sjedištem kisanske biskupije koja se u dokumentima spominje sve do 7. st., odnosno vjerojatnoga rušilačkog prodora Slavena i Avara. Da je položaj Novalje bio zanimljiv i novodoseljenim Hrvatima svjedoče i mogući ostatci čak dviju predromaničkih crkava kojih su apside pronađene na ostacima velike bazilike u središtu grada.

Velika gradska bazilika

U središtu današnje Novalje, na području Male crkve ili crkve Majke Božje, trga ispred i zgrada koje se nalaze jugoistočno, pronađeni su ostatci velike starokršćanske bazilike, neki vjeruje i dvojnih bazilika, te možda dviju predromaničkih crkava podignutih na njezinim ruševinama.

To je značajno arheološko nalazište prvi put zapelo za oko stručnjaka još početkom 20. st. kada je Mihovil Abramić 1904. godine posjetio Novalju te zabilježio podatke o predromaničkom pleteru ciborija iz 9. st. koji se od 1949. nalazi uzidan u pročelje kuće obitelji Vidas. Fragment je otkopan početkom 20. st. pri gradnji kuće koja je smještena dvadesetak metara istočno od crkve Majke Božje [6].

Rekonstrukcija tlocrta velike gradske bazilike u Novalji

Do novih je otkrića ostataka bazilike došlo nakon I. svjetskog rata pri gradnji zgrade Plovanije tik uz jugoistočni zid Male crkve kada je pronađeno nekoliko ulomaka kasnoantičkoga graditeljstva. Novi su nalazi otkriveni 1950. pri kopanju septičke jame u dvorištu kuće obitelji Šonje, južno od Male crkve. Tada su na dubini od 1,5 m pronađeni ostaci raznih zidova, okrugli stup od ruži-

Arheološki radovi u apsidi velike gradske bazilike u Novalji

časte breče, ulomci srednjovjekovne grede s natpisom, glava stupića oltarne pregrade i sl. Dvije je godine poslije poravnano tlo sa zapadne strane Male crkve i u zemlji su, među ostalim, pronađeni ostatci dvojnih zidova položenih u smjeru istok-zapad, od kojih je jedan ležao na ostacima podnog mozaika. Jedna je kamena ploča s natpisom pronađena 1965. i za nju se pretpostavlja da pripada pluteju krstionice ili da je spomen-natpis darovatelja crkve. Potom su 1971., u dvorištu već spomenute kuće Vidas, u podzemnome spremištu (lokulusu), pronađeni relikvijari visoke umjetničke vrijednosti [7].

No, do prvih je istraživanja došlo tek 1974. kada su pri kopanju rova za kanalizaciju istočno od Male crkve otkriveni ostatci zidova i mozaika. Tada je na poziv općinske uprave nalazište obišao Boris Ilakovac iz Arheološkog muzeja u Zadru i odmah poduzeo zaštitna istraživanja. Tada je otkrivena apsida starokršćanske crkve s ostacima podnog mozaika i zidovi dviju manjih predromaničkih polukružnih apsida. Nakon istraživanja ostatci su mozaika i apside pokriveni i zaštićeni manjim slojem pijeska i zemlje.

Ilakovac je zaključio da je na mjestu Male crkve i trga bila velika starokršćanska trobrodna bazilika. Sve je to potaknulo novaljskoga župnika dr. Antu Šonju da 1978. otvori manju sondu u podu Male crkve. Tada su također otkriveni dijelovi podnog mozaika i sjeverni vanjski zid bazilike koji je bio na pločniku glavne dekumanske ulice antičke Novalje. No s tim nalazi nisu bili završeni jer je 1979. u dvorištu kuće Ivana Šonje, pedesetak metara od Male crkve, također otkriven mozaik. Valja dodati da su krajem 2008. u sklopu priprema za uređenje Trga bazilike na poticaj gradskog poglavarstva obavljena velika arheološka istraživanja (*Geoarheo* d.o.o. iz Sesveta). Tom su prigodom otkopani brojni

ostatci zidova, ali precizni podaci još nisu poznati.

Ipak od izvorne je strukture cijeloga kompleksa temeljito istražena tek apsida trobrodne bazilike koja je, nakon zadarske prvostolnice, najveća pronađena apsida na širem pod-

drvenom konstrukcijom greda i rogovlja, a ne teškim zidanim polukružnim svodom [8].

S unutrašnje su strane apside bile tri međusobno odvojene i bogato ukrašene mozaičke kompozicije. Iako su mozaici neznatno očuvani, prema

Nedavni arheološki radovi ispred Male crkve u Novalji

ručju (vanjski promjer 13,05 m, a unutarnji 11,94 m). Zid, debljine 0,6 m, građen je od grubo obrađenoga vapnenca i morta s primjesama drobljene opeke. Stoga je zaključeno da je apsida bila natkrivena laganom

njihovim je motivima zaključeno da je bazilika izgrađena u prvoj polovici 5. st.

Na temelju istraživanja i drugih pronađenih ostataka znamo da se staro-

kršćanska crkva, za koju se vjeruje da je bila posvećena Sv. Mariji (kao i sve druge crkve izgrađene potom na njezinu mjestu), pružala od sjeveroistoka prema jugozapadu (dužina 35 m, a bez apside 27 m, te širina 17,5 m). Brodovi su bili međusobno odvojeni stupovima koji su, kao što je to slučaj i u drugim crkvama, nosili polukružne lukove srednjega broda i krovne konstrukcije. U apsi di je u koncentričnom polukrugu bio subselij (svećenička klupa), a iza nje se prostirao deambulatorij (ophodni prolaz).

U istraživanjima su uz starokršćansku apsidu i na njezinim mozaicima pronađeni ostatci još dviju apsida – veće s promjerom od 7 m i manje, koja se s unutrašnje strane oslanja na veću, s promjerom od približno 5 m. Iako bi se moglo govoriti o postojanju dviju crkava, vrlo je vjerojatno da je na stariju predromaničku crkvu, koja je prema ostacima ciborija građena u 9. st., u 10. ili 11. st. bila nadograđena veća apside. S obzirom na skromnu očuvanost predromaničkih apsida, može se pretpostaviti da je mlađa crkva 1203. stradala u obračunu Zadra i Raba.

Kameno je spremište za relikvije (lokulus) otkriveno 1971. na dubini od približno 2 m. Sastojalo se od 6 kamenih ploča koje su potom uzidane u vrtni zid Vidasove kuće. U spremištu su pronađeni ostatci brončane oplate za drveni kovčežić, staklene posude i zdrobljenoga srebrenog relikvijara, a u cijelosti je sačuvan osmostrani srebrni i pozlaćeni relikvijar s čunjastim poklopcem. Na plohama su u reljefu likovi apostola s Kristom. Taj se relikvijar umjetničkom vrijednošću i likovnom obradom, skupa s brončanom oplatom ukrašenom reljefima s prizorima iz Starog i Novog zavjeta, ubraja među najvrjednije pronađene radove kasnoantičkoga obrta [9].

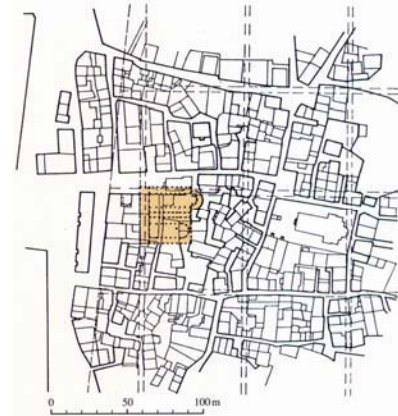
No lokulus je pronađen približno 6 m dalje od pretpostavljenoga jugoistočnoga zida gradske bazilike. Sto-

ga se pretpostavlja da su u nekoj ratnoj ili drugoj nepogodi u dvorištu sakralnog kompleksa pohranjene moći nama nepoznatih svetaca. No valja istaknuti da ima i drugih stajališta [10], da se zapravo radi o grobu pod stipesom (podnožjem) oltara u starokršćanskoj memoriji koja je bila u paru sa sjevernom bazilikom, ali je imala upisanu apsidu. Možda su obje bazilike bile izgrađene istodobno kao dvojne bazilike (*basilicae geminae*). Tome se stajalištu, koje inače nije općeprihvaćeno, priklanja i Pavuša Vežić [2], a o njemu je svjedobno razmišljao i Ante Šonje [7].

Relikvijar iz Novalje s likovima Krista s apostolima

Na temelju iznesenoga može se zaključiti kako je u središtu Novalje bio veliki starokršćanski kompleks, s jednom ili čak dvije povezane crkve. Ako se radi o dvije crkve tada bi jedna služila za obavljanje obrednih svečanosti, a druga za štovanje zemaljskih ostataka nepoznatih svetaca. I sjeverozapadna bazilika i moguća jugoistočna bazilika bile bi trobrodne bazilike tzv. zadarskoga

Položaj mogućih dvojnih bazilika na tlocrtu Novalje s pretpostavljenim rasporedom rimskih ulica

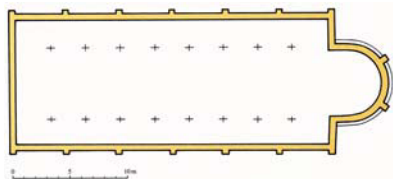
tipa (s apsidom znatno širom od srednjega broda). Međusobno su bile povezane atrijem prislonjenim na jugozapadna pročelja. U sastavu je vjerojatno bila i krstionica s crkvenim dvorištem, gostinjac za bolesne i nemoćne članove zajednice te naposljetku biskupska palača. Taj je kompleks vjerojatno uništen u 7. st. tijekom mogućega prodora Slavena i Avara na Pag. Na ruševinama su potom izgrađene dvije ili jedna predromanička crkva. Sve dvojbe oko ovoga zanimljivoga arheološkog nalazišta nemoguće je, međutim, razriješiti bez temeljitih arheoloških istraživanja koja su vrlo upitna jer se radi o gusto nastanjenom prostoru [2], [6], [7], [8], [9], [10].

Grobljanska crkva u Jazu

Da je Novalja tijekom kasne antike i početkom srednjega vijeka bila važan pomorski grad i hodočasnička postaja na pomorskome putu duž istočne obale Jadrana svjedoče i ostatci grobišnih bazilika. Ostatci se jedne bazilike nalaze u napuštenom groblju u Jazu, na sjevernoj obali poluotoka Vrtića što s južne strane zatvara prostranu novaljsku luku. Od starijih autora o toj je crkvi prvi 1885. pisao don Frane Bulić, a potom i Mihovil Abramić, koji je u Novalji boravio 1904. zajedno s arhitektom Ćirilom Metodrom Ivekovićem, te 1934. kada je izradio i pr-

Crkveno graditeljstvo

vu skicu te starokršćanske crkve. O njoj su poslije pisali i mnogi drugi autori, a prvi ju je detaljno opisao Ante Šonje [7].

Rekonstrukcija tlocrta grobljanske bazilike u Jazu

Starokršćanska grobna bazilika u Jazu bila je trobrodna građevina s polukružno istaknutom apsidom na kojoj se na vanjskom plaštu naziru dvije plitke lezene. I to je bila crkva golemih dimenzija (dugačka 32,35 m i široka 12,5 m). Iako su joj zidovi mjestimice očuvani do visine od pola metra, dobrim ih dijelom pokriva visoka vegetacija. Uzdužni su zidovi bili raščlanjeni s po osam lezena, a unutrašnjost podijeljena s

Sadašnja kasnoromanička crkva Sv. Ivan i Pavle u Jazu

postavlja se da je crkva izgrađena u 5. st. i da je bila posvećena rimskoj

Grobljanska crkva u Gaju

Ostatci još jedne starokršćanske grobišne crkve nalaze se u novaljskom predjelu Gaju, na lokalitetu zvanom Tovarje ograde, nedaleko Punta mira i u neposrednoj blizini mora. Premda su još početkom 20. st. ostatci zidova te crkve bili dosta visoki, čak su ribarima mogli poslužiti kao orijentir, danas su svedeni na metar visine i znatno devastirani jer je preko istočnoga dijela crkve izgrađena vikendica, a preostali su zidovi iskorišteni kao potporni za vrt. Ipak unatoč tome tlocrt se može u cijelosti rekonstruirati. Radi se također o velikoj crkvi (dužina od 22,6 m do 22,8 m, a širina od 9,4 m do 10 m). Zidovi su crkve široki 0,60 m i također građeni grubo obrađenim kamenom povezanim mortom koji je ojačan drobljenom opekam.

Ostatci starokršćanske bazilike u Jazu

dvije kolonade od osam stupova od kojih danas nisu sačuvane ni temeljni ostatci. Pod je crkve bio ukrašen mozaikom, od kojega su bili sačuvani tek skromni dijelovi u zapadnome dijelu crkve, a za njihovo postojanje znamo zahvaljujući Mihovilu Abramiću iz njegova prvog posjeta. Pret-

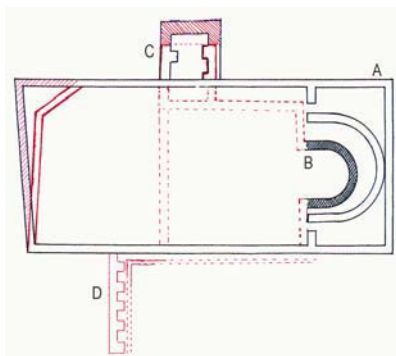
mučeničkoj braći Sv. Ivanu i Pavlu (iz 4. st.), s obzirom na to da istog titulara ima mala kasnoromanička grobna crkvice iz 14. st., podignuta na jugoistočnome brodu bazilike.

Vjerojatno je starokršćanska crkva poharana u 7. st. [2], [7], [11].

U istočnome je dijelu bila apsida koja je, zajedno s pastoforijama, bila ugrađena među vanjske zidove crkve. Čak je i glavno pročelje bilo zakošeno u odnosu na uzdužnu prostornu os.

Na bočne su vanjske zidove bile naslonjene manje pravokutne prostorije nepoznate namjene, od kojih se

danas sačuvao tek zapadni zid u blizini južnoga ugla crkve. Budući da se unutar južne prostorije nalazio starokršćanski sarkofag, Abramić je pretpostavio da se tu radi o ostatcima manjih grobišnih kapela ili memorija, čiji su zidovi bili dijelom ukrašeni plitkim lezenama. Na južnoj kapeli one su se nalazile samo na vanjskome pročelju njezina istočnoga zida, a na sjevernoj kapeli na unutrašnjim pročeljima njezinih zidova.

Tlocrt starokršćanske crkve s prigradnjama u Gaju (A – zidovi starokršćanske crkve, B – apsida predromaničke crkve, C – pretpostavljeni zvonik, D – nepoznati zidovi s južne strane)

Prema osobinama tlocrta zaključeno je da crkva potječe iz 5. st. No čini se da je njezin položaj bio zanimljiv i novim stanovnicima Novalje jer je u starijoj crkvi bila podignuta jedna manja predromanička ili ranoromanička jednobrodna longitudinalna crkva s polukružnom izbočenom apsidom (duga približno 3,5 m, a široka 3 m). No prema novijim istraživanjima [12] ta je predromanička crkva, odnosno njezin brod, imala gotovo kvadratni tlocrt (približno 8 x 8 m). Na njezino se istočno pročelje naslanjala polukružna i duboka apsida, dok se na sjevernome zidu te mlađe crkve nalazio zvonik, također pravokutnoga tlocrta [2], [7], [11], [12].

Ostale sakralne građevine Novalje

Osim ostataka većih bazilika, na području se današnje Novalje pronalaze skromni ostatci još nekoliko pretpostavljenih starokršćanskih

građevina. Jedna je vjerojatno privatna grobljanska kapela na položaju Mirić u istočnome dijelu Novalje iz, kako se čini, 5. ili 6. st. To je jednobrodna longitudinalna građevina (duga gotovo 11, a široka 5 m) s polukružnom i izbočenom apsidom. U blizini je pronađen dio okruglog stupa od ružičaste breče.

Gotovo je istovjetnog tlocrta bila još jedna grobišna kapela, čiji su ostatci ugrađeni u Lovrićevoj ogradici na položaju Mirić, također u istočnome dijelu Novalje (duga više od 9 m, a široka 4,7 m). Treća se starokršćanska crkva možda nalazila na položaju Sakatur u sjevernome dijelu Novalje. I ta je crkva bila longitudinalna jednobrodna građevina s izbočenom polukružnom apsidom, vjerojatno iz 5. ili 6. st. [7].

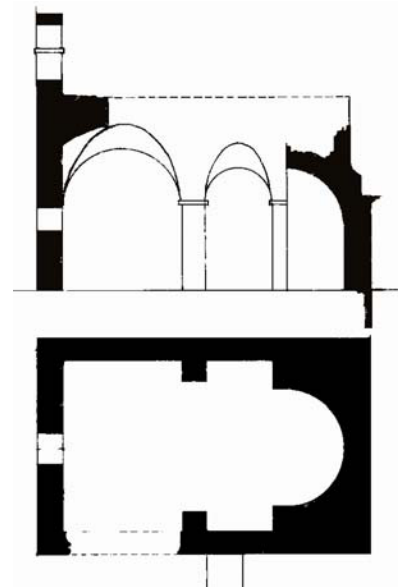
Ipak valja reći da mnogi koji pišu o ostatcima starokršćanskih crkava na otoku Pagu te crkve ne navode u svojim popisima [1], [2].

Crkve u blizini Novalje

Crkva Sv. Jurja iznad Caske

Crkva Sv. Jurja nalazi se neposredno iznad današnje Caske, na vrhu istoimenoga kamenog brda koje se naslanja na padine novaljske visoravni

Zaglave. Ostatci su u istočnome uglu prostrane srednjovjekovne utvrde koja se prema svom položaju, i pro-

Presjek i tlocrt crkve Sv. Jurja u Caske

nalasku bizantskoga zlatnika, datira u 6. st. Od starijih su autora o toj crkvi pisali i Cvito Fisković i Ivo Petricioli, a poznavao ju je i neumorni istraživač kulturne baštine Gjuro Szabo koji je izradio i prve poznate fotografije kada je još bila u funkciji.

To je zapravo longitudinalna kasnoromanička građevina iz 14. st. koja ima nepravilan pravokutni brod po-

Ostatci crkve Sv. Jurja u bizantskoj utvrdi u Caske

dijeljen u dva nejednaka traveja i polukružnu apsidu upisanu u jugoistočni obrambeni zid utvrde. Bila je presvođena bačvastim svodom koji je iznad manjeg traveja bio izgrađen od rimskih sedrenih tegula. U tom je traveju pronađen uzidan starokršćanski impost i ostatak kamenoga namještaja ukrašenog pleterom, što je potaknulo zaključak [3] da je današnja crkva bila izgrađena na mjestu predromaničke iz 10. ili 11. st. koja je također građena na mjestu starokršćanske crkve. U prilog toj danici ide zazidan gljivasti jednostruki prozor koji je bio vidljiv na unutrašnjem zidu apside još krajem prošloga stoljeća [7].

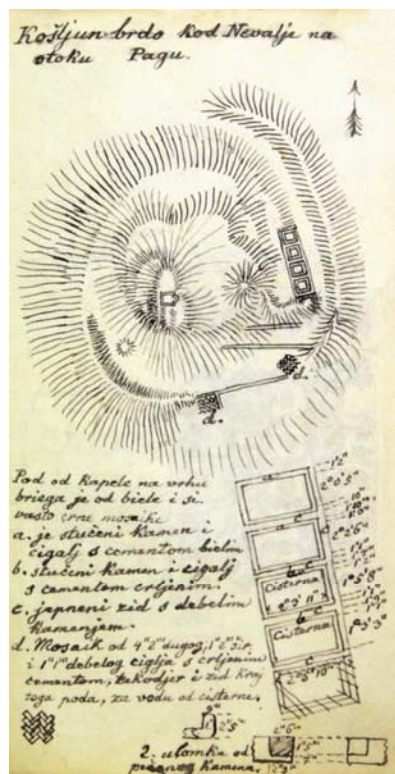
Nažalost, zbog zapuštenosti i sustavnog vađenja starokršćanskih i predromaničkih spolija iz zidova crkve došlo je do njezina brzog propadanja. Zbog toga je danas od prozora sačuvana tek donja polovica, dok je starokršćanski impost sve nedavno ležao oboren u dvorištu utvrde. [13]

Crkvice na Košljunu

Košljun je omanje brdo sjeveroistočno od Novalje, neposredno iznad Novaljskoga polja, tristotinjak metara sjeverozapadno od ceste koja iz Novalje vodi prema trajektnom pristaništu Žigljenu. Ime mu je izvedeno od latinskoga naziva za utvrdu (*castrum*), a njezini se ostatci nalaze na njegovu vrhu. U središtu velike ut-

Brdo Košljun pokraj Novalje na kojem su ostatci bizantske utvrde

Tlocrt bizantske utvrde na Košljunu s crkvom u sredini (Mijat Sabljar)

Poluotok Svetojanj na čijem je vrhu bila bizantska utvrda s istoimenom crkvicom

poкривaju ostatci manje srednjovjekovne utvrde za koju se također pretpostavlja da je građena tijekom 6. st. Njezino je ime zapravo hageonim izveden iz titulara crkve Sv. Agneze (rimске mučenicе iz 4. st.), a skromni su joj ostatci bili pronađeni na najvišoj točki utvrde. Riječ je o manjoj crkvice pravokutna tlocrta, usmjerenoj prema istoku, koja izgledom podsjeća na sličnu crkvicu utvrde na Košljunu [19].

Nažalost, sad se ni temelji te crkve više ne mogu prepoznati.

Bazilika pokraj Špitala u Slatini

Špital u Slatini je predjel jugoistočno od grada Novalje, udaljen nekoliko stotina metara od glavne otočke magistrale koja vodi prema turističkom naselju Gajcu. Danas se na tom položaju nalaze ostatci romaničke crkvice Stomorice, a sjeverozapad-

Ostatci romaničke crkvice Stomorice pokraj koje je vjerojatno bila starokršćanska crkva Sv. Mauricije

no, udaljeno tek dvadesetak metara, ostatci su prostrane ranokršćanske građevine, uz koju se veže titular Sv. Mauricije, koja je navodno [7] bila lokalna mučenica i ne treba je zamjenjivati sa Sv. Mauricijem, rimskim legionarom i mučenicom s kraja 3. st. iz današnjeg Luksora u Egiptu, prema kojem su ime dobile čak dvije države – Mauricius i Mauritanija. Danas su od crkve sačuvani tek neznatni ostatci jednoga zida i kameni namještaj koji je dijelom ugrađen u zidove Stomorice, a dijelom razasut u okolici ili ugrađen u okolne suhozide. Najdojmljiviji su ostatci goleme oltare menze (dimenzija 1,5 x 1,1 x 0,35 m) koja je prelomljena na dva dijela, ostatci ambona te okruglih stupova uzidanih u sjeverozapadnome uglu crkvice Stomorice. Svojedobno je vlasnik terena Ante Šupraha na tom lokalitetu navodno pronašao sada izgublenu olovnu kutijicu s motivom pentagrama, a južno od ostataka spomenutog

zida sve do II. svjetskog rata nalazili su se kasnoantički grobovi, uništeni pri prekopavanju terena [1].

Zaključak

Pag se odlikuje velikim raznolikostima – plodnim poljima, plitkim morem i strmim kamenim padinama, ogoljelim od naleta bure s južnih padina Velebita. Njegovo je sjedište još u antičko doba bilo na današ-

upravo u tom području. Nažalost, većina je tih crkava stradala u sukobima rapske i zadarske komune oko posjedovanja otoka i zbog toga je većina crkava sačuvana u neznatnim ostatcima.

Ipak bogatstvo te raznovrsnost oblika i graditeljskih rješenja cijeli taj prostor svrstava među iznimno zanimljiva područja kada je riječ o našem najstarijem crkvenom graditeljstvu.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Hilje, E.: *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1999.
- [2] Vezić, P.: *Zadar na pragu kršćanstva*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 2005
- [3] Petricioli, I.: *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu*, Starohrvatska prosvjeta (1952.), 2, 106-107
- [4] Jurić, R.: *Istraživanja u crkvi Sv. Nikole u Poveljani na otoku Pagu*, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb, 1996., str. 245-249
- [5] Tomičić, Ž.: *Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima*, Prilozi Instituta za arheologiju (1988./1989.), 5/6, str. 29-53
- [6] Skoblar, M.: *Ranosrednjovjekovni ciborij iz Novalje*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti (1995.), 29, str. 7-16
- [7] Šonje, A.: *Kasnoantički spomenici na otoku Pagu*, Peristil (1981.), 24., str. 5-26
- [8] Ilakovac, B.: *Apsidni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji*, Novalja grad, Centar za kulturu i prosvjeta; Novalja-Bjelovar, 1997., str. 69-78
- [9] Ilakovac, B.: *Ranokršćanski relikvijari iz Novalje*, Vijesti arheološkog muzeja Zagreb, (1993./1994.), 26.-27., str. 47-65
- [10] Badurina, A.: *Ranokršćanski relikvijar iz Novalje*, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije ((1976.), str. 283-293
- [11] Buškariol, F.: *Prilozi arheološkoj topografiji otoka Paga na temelju bilježaka Mihovila Abramića*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (1988.), 13, 145-148
- [12] Crnković, N.: *Ranokršćanska bazilika u Novalji*, Hrvatska revija (2006.), 3, 101-107
- [13] Regan, K.: *Utvrdna Sv. Jurja u Caski na otoku Pagu*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu (2002.), 19., str. 141-148
- [14] Tomičić, Ž.: *Svetojanjan – kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu*, Arheološki radovi i rasprave (1996.), 12, str. 291-305